

Людмила ЄРШОВА

ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІН ФІЛОЛОГІЧНОГО ЦИКЛУ У СЕРЕДНІХ ЖІНОЧИХ ЗАКЛАДАХ ВОЛИНИ

Специфіка політично нестабільного волинського регіону з особливою громадською активністю жінок польського походження детермінувала своєрідний підхід царського уряду до реформування змісту жіночої освіти на Волині у другій половині XIX – на початку XX століття. З огляду на це особливого значення набували історико-філологічні дисципліни, що покликані були затверджувати у споляченій губернії російсько-православну ідеологічну домінанту і відволікати свідомість дівчат у період формування досконалого понятійного мислення від усякого роду “шкідливих” та “небезпечних знань”.

Жіночі навчальні заклади Міністерства народної освіти

Особлива надія на предмети історико-філологічного циклу покладалась у Острозькому жіночому училищі ім. графа Д.Н. Блудова, яке створювалось у 1865 р. як стратегічний об’єкт у боротьбі з католицизмом. Оскільки у першій половині XIX ст. мовою спілкування і листування більшості волинських сімей (у тому числі й православного духовенства) була польська, потрібно було зробити російську мову й історію для вихованок рідною.

Згідно з навчальним планом Острозького жіночого училища за 1886/1887 навч. рік у першому класі з 28 тижневих навчальних годин на вивчення російської мови та історії призначалось 11 (6 годин російської мови, 2 – слов’янської і 3 – російської історії), що складало 39,3 % від загальної кількості навчального часу.

У другому класі ті ж 11 годин розподілялись трохи інакше: 5 уроків на тиждень російської мови та 6 –

Історія

історії. У третьому класі число годин, виділених на вивчення російської та слов'янської мов, теорії словесності, історії іноземної літератури, російської та загальної історії, зросло до 14, що становило 51,9 % усього тижневого навчального навантаження.¹

Гості, інспектори, попечителі та різного роду благодійники неодноразово висловлювали схвальні промови, писали позитивні відгуки про свої враження від візитів до Острозького училища.² Високий відсоток успішності показують і щорічні училищні звіти.³ Проте це були лише поверхові, “святкові” враження та гола статистика. Листування, спогади вчителів і вихователів училища дають багато підстав для сумнівів щодо освітньо-виховного благополуччя училища.

Непропорційність розподілу навчального часу, обмеженість кола математичних і природничих дисциплін та нерозвинутість вихованок, більша частина яких була дітьми селян, міщан і церковно-священнослужителів⁴, ніяк не могли сприяти формуванню у дівчат цілісного наукового світобачення.

У 1878 р. в листі до А.Д. Блудової вчитель російської мови Острозького жіночого училища повідомляв: “У відомості про успіхи учениць Ви побачили шість $2 \frac{1}{2}$ з російської мови. Я взагалі не щедрий на оцінки, але у третьому класі через холодне ставлення учениць до справи знаходжу, що моя поблажливість була б рішуче невиправданою.”⁵ Далі викладач підкреслював нерозвинутість і невихованість деяких учениць і навіть прогнозував безрезультатність щодо них будь-яких педагогічних впливів.

Циркулярне розпорядження попечителя Київського навчального округу від 8 серпня 1907 р. вимагало звертати особливу увагу на викладання російської мови, літератури та історії в усіх жіночих навчальних закладах Міністерства народної освіти.⁶ Саме тому значне місце у навчальних планах жіночих гімназій Волині також зайняли предмети філологічного циклу: російська мова, словесність та іноземні мови. Для вивчення російської мови і словесності у волинських жіночих гімназіях відводилось по 5 тижневих годин у I-II класах та по 4 – у всіх інших.⁷

Гімназійні навчальні плани не повинні були мати відхилень від загальних, затверджених Міністерством освіти. Проте в окремих випадках педагогічні ради, виходячи з обставин і специфіки закладів, все ж могли вносити певні корективи, якщо останні були докладно вмотивовані і отримували схвалення попечителя округу. Так, у 1908 р. педагогічна рада Житомирської жіночої гімназії Н.В. Овсянникової перенесла вивчення розділових знаків з IV класу у III, збільшивши в останньому кількість письмових робіт. Того ж року для вивільнення часу на вивчення художнього епосу скорочувався відділ прози, у VII класі призначались окремі години на ознайомлення з класичною західноєвропейською літературою, віддавалась перевага курсовим темам письмових робіт над вільними.⁸ Але все це були незначні зміни, які по суті нічого не міняли. Будь-які намагання педагогічних рад чи окремих викладачів суттєво розширити межі жіночої освіти однозначно відхилялись.⁹

Кожен викладач зобов'язаний був складати детальний робочий план проходження навчального курсу із урахуванням здібностей і рівня попередньої підготовки учениць, слідкувати за тим, щоб матеріал розміщувався рівномірно і не був надто складним для учениць.¹⁰ На перший погляд, остання вимога сприймається як спонукання до реалізації принципу доступності навчання, проте щодо жіночих гімназій це було лише традиційним нагадуванням про особливості жіночої природи і застереженням проти наближення рівня жіночої освіти до чоловічої. Наприклад, протоколи предметної комісії Житомирської жіночої гімназії Св.Анастасії передбачали: “скоротити ще більше відділ словотворення”, “сильно скоротити курс теорії словесності”, “помітно скоротити курс давньої словесності” і т. п.¹¹ Очевидно, що подібні скорочення аж ніяк не сприяли доступності навчального матеріалу, а навпаки – помітно ускладнювали процес його засвоєння.

Помітно ширшим був обсяг навчального матеріалу з російської словесності у старших класах Житомирської Маріїнської гімназії, що змусило Головне управління закладів імператриці Марії для тих учениць, які бажали перейти з

міністерських гімназій до маріїнських, встановити з даного предмету спеціальний вступний іспит.¹²

При складанні робочих планів кожен учитель-мовник повинен був враховувати орфографічні, стилістичні і формально-логічні цілі, які мали забезпечити формування навички грамотного письма та розвиток мислення.¹³ В робочих планах викладачів російської мови і словесності Житомирської жіночої гімназії Св. Анастасії багато уваги приділялось вивченню граматики, яка вважалась “допомогою до орфографічного письма” та “засобом для логічного дисциплінування учениць” і пояснювальне читання, що мало “узгоджуватись з ідеями педагогічної хрестоматії Зелінського “Объяснительное чтение”.”¹⁴ У V і VI класах потрібно було виділяти частину часу на читання “цілних великих творів з аналізом художнім, психологічним та історичним.”¹⁵ Навчальні цілі досягались за допомогою системи учнівських письмових робіт, до яких відносили списування, диктанти, складання планів, перекази та самостійні твори.¹⁶

Диктанти могли бути двох основних видів: перевірні і пояснювальні. Їх мета полягала у перевірці і закріпленні тих граматичних і стилістичних відомостей, які розглядались у класі, привчання до правильного свідомого письма. Для перевірних диктантів пропонувалось використовувати статті обсягом у 15-20 рядків, а для пояснювальних – складні речення, що включали 3-4 простих. Тривалість перевірних не повинна була перебільшувати 20-25 хвилин, а пояснювальних – 10-15. Перші перевірялись вчителями вдома і на наступному уроці розбирались найтипівіші з допущених помилок, а другі – у класі, одразу після написання.¹⁷

Вправи на складання планів покликані були сприяти розширенню і поглибленню розуміння учнями програмних творів та розвитку уміння здійснювати аналітико-синтетичні мислительні операції. Робота зі складання плану розпочиналась, як правило, в класі шляхом усного членування твору на “картини”, а вже потім продовжувалась вдома, де учениці записували короткий зміст кожної картини в зошити. Класна робота такого роду тривала 35-40 хвилин.

Метою переказів було навчити учениць розуміти суть прочитаного, зв'язно викладати свої думки та збагачувати словниковий запас дітей. Для цього виду робіт пропонувалось використовувати статті, вірші, байки, уривки з інших літературних творів. Тривалість роботи над переказом не повинна була перебільшувати 30-35 хвилин. Після перевірки і роздачі робіт вчителі зобов'язані були провести аналіз помилок.¹⁸

Твори могли бути усними, що проводились у класі, й письмовими, переважно домашніми чи контрольними. В залежності від мети, яку вони переслідували, їх поділяли на описи, розповіді, міркування й характеристики. Метою класних письмових робіт вважалась не лише перевірка знань з даного розділу, але й уміння ці знання ясно, правильно і грамотно висловлювати.¹⁹ Домашні письмові роботи покликані були поглиблювати знання учениць шляхом позакласного читання вказаних вчителем літературних чи критичних матеріалів. Додатково учениці могли складати до своїх творів плани: "програмні", що наперед планували хід роботи, або "аналітичні", що аналізували вже готовий твір з точки зору чіткості й послідовності викладення думок, гармонійності частин.²⁰

В деяких гімназіях, як, наприклад, в Житомирській Св. Анастасії, для того, щоб забезпечити ґрунтовність домашніх творів, на засіданнях предметних комісій у 1912 р. вирішено було, по-перше, домагатись від гімназисток обов'язкових посилань на використану літературу з позначенням року видання і номера опрацьованої сторінки, а, по-друге, приблизно за десять днів до подачі твору на перевірку пропонувати ученицям представити докази самостійної роботи: чернетки, виписки, плани і т. п.²¹

Теми творів, терміни їх підготовки та кількість затверджувались педагогічними радами гімназій окремо для кожного класу. Для написання класних письмових робіт у I – VI класах Житомирської жіночої гімназії Св. Анастасії відводилось по 1 годині, а в VII – по 2. У V–VI класах їх планувалось 5 на півріччя: диктант, опис, план, розповідь і міркування – у V класі; диктант, опис, характеристика і два міркування – у VI класі.²²

Домашніх письмових робіт у I–III класах мало бути по 1 протягом кожної чверті, а в V й VI класах – по 1 на рік. В Рівненській жіночій гімназії їх число було значно більшим.²³

Як правило, для учениць жіночих гімназій добирались теми, які б відповідали стереотипному на той час уявленню про соціальний статус жінки – бути матір'ю, дружиною та богобоязливою законопослушною громадянкою: “Побут і звичаї чиновництва у змалюванні Гоголя”²⁴; “Жінки у «Мертвих душах» Гоголя”²⁵; “Фамусов і Чацький, як представники старого і нового покоління”²⁶ Характерною ознакою творів, написаних ученицями жіночих гімназій, було те, що всі вони обов'язково торкалися питань жіночої освіти й виховання та соціального призначення жінки.

Для ведення письмових робіт спеціальним циркуляром Міністерства народної освіти залучались також викладачі Закону Божого, історії, природознавства, географії та педагогіки, які мали право за матеріалами своїх предметів давати не лише класні, але й домашні творчі завдання. При перевірці таких робіт обов'язково враховувались грамотність написання і логічність викладення думок, тому для перевірки залучались і вчителі-словесники, що забезпечувало об'єктивність оцінок.²⁷

В Житомирській гімназії Св.Анастасії викладачем історії протягом року було проведено чотири письмові роботи: “Роль Московського князівства у справі згуртування і визволення Русі.” (V клас); “Що врятувало російську державність у смутні часи?” (VI клас), “Зв'язок реформ Петра Великого з вимогами російської реальності.” (VI клас); “Наскільки відбилися ідеї просвітительної літератури на діяльності Катерини II?” (VII клас). У пояснювальній записці про ведення письмових робіт з історії та географії у 1912–1913 навчальному році вчитель наголошував, що мета цих робіт, як і всіх класних, полягала в тому, щоб учениці, по-перше, краще засвоїли навчальний матеріал з названих відділів, а по-друге, потренувались у правильному викладенні думок і граматиці.²⁸

В жіночих гімназіях друге місце за кількістю навчальних годин посідали іноземні мови. Французька й німецька мови викладались в житомирських жіночих гімназіях: Св.Анастасії,

Н.В. Покрамович, Н.В. Овсянникової, Ковельській приватній гімназії Ю.В. Пирогової, Острозькій приватній гімназії А.І. Янкевич, Рівненській жіночій гімназії та інших. Крім того в Острозькій міській жіночій гімназії додатково читались латинська та єврейська мови.²⁹

Хоч іноземні мови відносились до переліку необов'язкових предметів, майже всі учениці обирали їх для вивчення, але рівень знань залишався надзвичайно низьким. Про це, зокрема, свідчив у 1908 р. викладач Острозької чоловічої гімназії І.Комісаржевський, що був присутнім на іспитах з іноземних мов у VII класі місцевої приватної жіночої гімназії А.І. Янкевич. “Результати з німецької мови, – писав він у звіті, – виявились поганими. Учениці не займались перекладами з російської мови на німецьку і переказами. Коли мною було заявлено викладачу, що буде даватись уривок для перекладу..., або стаття для переказу, то з 9 учениць, які вивчали німецьку мову, до іспиту вирішили приступити лише 5, з яких одна..., просидівши близько години подала свій листок... і до нового письмового випробування не приступала. З чотирьох, які залишились, роботи двох були оцінені балом «2».”³⁰ В цій же гімназії вчителька французької мови взагалі заявила, що програму не пройдено і знання учениць дорівнюють курсу 5 класу, у зв'язку з чим гімназистки не були допущені до складання іспиту.³¹

Рівень викладання іноземних мов у жіночих гімназіях, підпорядкованих Міністерству народної освіти, значно відрізнявся від постановки цього питання в Житомирській Маріїнській жіночій гімназії, де вивчення іноземних мов, на підставі циркулярного розпорядження Головного управління закладами імператриці Марії від 17 травня 1906 р., вважалось обов'язковим.³² Як свідчать звіти про успішність учениць цієї гімназії, якість знань теж була помітно кращою.³³

Вихованки жіночих гімназій могли навчатись за підручниками і посібниками, затвердженими для чоловічих гімназій, проте в жіночих навчальних закладах з них вилучалась значна частина матеріалу.³⁴ Характерною рисою як жіночих, так і чоловічих гімназій була повна відсутність будь-якої україномовної літератури. Це, до речі, ріднило всі навчальні

заклади Волині, незалежно від їх рівня чи підпорядкування аж до 1918 р., коли нарешті українська мова вільно залунала в гімназійних аудиторіях. Офіційні пропозиції, прохання, клопотання, доповідні відтоді повинні були складатись мовою українською.³⁵

Жіночі училища духовного відомства

До предметів філологічного циклу, які вивчались в жіночих училищах Волині, належали російська та церковнослов'янська мови, словесність та історія російської літератури. Загальна кількість тижневих годин, що відводились на вивчення цих дисциплін, дорівнювала 24. У вересні 1907 року вона була збільшена Св. Синодом на 4 години російської мови і 5 – історії російської літератури. Таким чином, загальна кількість тижневих годин, запланованих для вивчення предметів філологічного циклу, зросла до 31, що приблизно дорівнювало кількості годин в класичних та реальних гімназіях міністерства народної освіти.

З граматики церковнослов'янської мови у молодших класах учениці повинні були засвоїти поняття про іменник, прикметник, займенник та дієслово, а в старших – ознайомитись із синтаксисом та синтаксичним розбором. Працюючи з навчальним Часословом, Обіходом, підручником М.Григор'євського та книгами духовного змісту, вихованки духовних училищ вчилися читати, перекладати і тлумачити церковно-слов'янські тексти.

Найважливішими підручниками з російської мови були “Синтаксис и этимология” П. Смірновського, “Русская грамматика” Антонова та “Родина” Радонежського, хрестоматії П.Смірновського, Л.Поліванова, Басистова.

В журналах “Педагогический музей”, “Педагогическая хроника”, “Учебно-воспитательная библиотека” у 70–80 роках ХІХ століття критики, аналізуючи підручник А. Антонова, вказували на велику кількість наукових невідповідностей і помилок, наголошували, що автор “збочує правильне мислення і, вигадуючи факти, привчас до брехні”. Даючи характеристику змісту підручника, рецензенти зазначали, що в ньому “є багато чого, але немає російської мови”.³⁶ Але, незважаючи на протести

значної частини педагогічної громадськості, у 1884 році ця книга вийшла 13-им виданням. Посібник П. Смірновського теж не задовольняв запити кращої частини вчителства, яка вважала, що він “оберегає учнів від всякої серйозної думки”, але це не завадило і цій книжці бути перевиданою 5 разів.

Зовсім іншим було ставлення до “Краткого учебника русской грамматики” Л. Поліванова, який був укладений із врахуванням основних дидактичних принципів і отримав схвалення міністерських рецензентів. Але підручники такого типу, на жаль, не стали в жіночих навчальних закладах профільними.

Враховуючи те, що російська мова не була для волинських дівчат рідною, примітивізм, антинауковість підручників, якими їм доводилось користуватись, відсутність методики вивчення мови в умовах білінгвізму, тільки підсилювали проблематичність ґрунтового вивчення російської мови.

Найпопулярнішими практичними роботами були диктант, усні і письмові перекази літературних творів, а в старших класах при вивченні теорії словесності – складання характеристик та роздумів. Майже не практикувались самостійні творчі роботи, на які все більше уваги зверталось в жіночих гімназіях та початкових народних училищах МНО.

Робота з книгою переважно полягала у зазубрюванні текстів підручників чи каліграфічному списуванні. У церковних школах діти, як правило, не мали можливості навчитись самостійно працювати з навчальною літературою через її обмежену кількість. Тому в перших класах училищ багатьом ученицям було надзвичайно тяжко звикнути до сприймання знакової, а не слухової інформації.

Вивчення іноземних мов у жіночих училищах духовного відомства досить довгий час мало формальний характер. По-перше, предмет належав до числа необов’язкових, по-друге, він вимагав внесення додаткової оплати, що могли собі дозволити далеко не всі батьки, по-третє, враховуючи малу ймовірність практичного використання іноземних мов у подальшій професійній та побутовій діяльності випускниць, вивчення німецької чи французької мови мало досить обмежене коло

прихильниць, і, нарешті, рівень теоретичної та методичної підготовки викладачів був занадто низьким – ними, як правило, були колишні вихованки місцевих середніх навчальних закладів. По суті, випускниці духовних училищ зовсім не користувались іноземною мовою в реальному житті. Один зі священників у 1905 році запитував зі сторінок місцевого періодичного видання: “Дозволимо собі запитати, для якої такої потреби в єпархіальному училищі викладається французька мова так, як вона викладається тепер? Одне з двох: або слід викладати так, щоб... цією мовою можна було користуватися для розмови і читання французьких книг, або, якщо це визнається недосяжним, – використовувати час більш доцільно, наприклад, для вивчення іншого, більш необхідного предмета”.³⁷

Саме життя вимагало внесення серйозних коректив до процесу навчання іноземних мов. Йдучи назустріч потребам жіночої освіти, у 1907 році Св. Синод зробив вивчення іноземної мови в означених закладах обов’язковим і дозволив збільшити кількість відведених для цього годин з шести до двадцяти однієї.³⁸ Проте через недосконалість навчально-методичного процесу рівень знань випускниць все одно залишався низьким.

Слід звернути увагу на той факт, що ні в училищних річних звітах, ані в архівних документах, ані в спогадах сучасників ми не знаходимо відомостей про наявність у бібліотеках волинських жіночих училищ художніх творів українською мовою чи взагалі будь-яких українських авторів. За таких умов випускниці жіночих духовних училищ, не маючи відповідної мовної практики, несли в початкові школи замість рідної мови суміш з українських, покалічених московських та чужоземних слів, яку Я.Чепіга назвав „гидким жаргоном, що витворився у малоосвіченого українця, котрий пнеється балакати «по панському»³⁹, від якого, за образним висловом вихованця Коростишівської учительської семінарії С. Васильченка “...дубом стає язик у роті і рогом вилазять очі з лоба”.⁴⁰

Формуючи зміст історико-філологічних дисциплін у жіночих середніх навчальних закладах Волині імперський

абсолютизм послідовно впроваджував в життя жіночих гімназій і училищ регіону політику етнічної та духовної асиміляції українства, базуючи русифікаторський курс царату на етнокультурній та релігійній близькості українців та росіян.

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. (Далі ЦДІА). Ф.707, оп.296, спр.37, арк.24 зв. – 25.
2. Отчет св. Кирилло-Мефодиевского братства за 1878 – 1879 год. – СПб, 1882. – С.131 – 132.
3. ЦДІА. Ф.707, оп.168, спр.658, арк.18 зв.
4. ЦДІА. Ф.707, оп.168, спр.658, арк.16.
5. Отчет св. Кирилло-Мефодиевского братства за 1878 – 1879 год. – СПб, 1882. – С.127.
6. Державний архів Житомирської області (Далі ДАЖО). Ф.256, оп.1, спр.143, арк.8.
7. ДАЖО. Ф.79, оп.1, спр.4, арк.22, 46. ЦДІА. Ф.707, оп.74, спр.74, арк.44.
8. ДАЖО. Ф.256, оп.1, спр.143, арк.41зв.
9. ДАЖО. Ф.256, оп.1, спр.143, арк.47. Державний архів Волинської області, м. Луцьк. Ф.69, оп.1, спр.1, арк.11-11 зв.
10. ДАЖО. Ф.256, оп.1, спр.143, арк.7 зв.
11. ДАЖО. Ф.79, оп.1, спр.5, арк.2 – 3.
12. ДАЖО. Ф.74, оп.1, спр.81, арк.3.
13. ДАЖО. Ф.79, оп.1, спр.5, арк.6.
14. ДАЖО. Ф.79, оп.1, спр.5, арк.2.
15. ДАЖО. Ф.79, оп.1, спр.5, арк. 2 зв.
16. ДАЖО. Ф.79, оп.1, спр.40, арк.3.
17. ДАЖО. Ф.79, оп.1, спр.40, арк.1.
18. ДАЖО. Ф.79, оп.1, спр.40, арк.1-1 зв., 3, 4,
19. ЦДІА. Ф.707, оп.251, спр.11, арк.48.
20. ДАЖО. Ф.79, оп.1. спр.40, арк.1-2.
21. ДАЖО. Ф.79, оп.1, спр.5, арк.7.
22. ДАЖО. Ф.79, оп.1, спр.5, арк.8 зв.
23. Державний архів Рівненської області (Далі ДАРО). Ф.568, оп.1, спр.59, арк. 7 зв.

- 24.ДАЖО. Ф.79, оп.1, спр.4, арк.113.
- 25.ДАРО. Ф.568, оп.1, спр.352, арк.20.
- 26.ЦДІА. Ф.707, оп.251, спр.11, арк.48.
- 27.ДАЖО. Ф.79, оп.1, спр.40, арк.9; спр.5, арк.6 зв.
- 28.ДАЖО. Ф.79, оп.1, спр.40, арк.9 – 9 зв. ЦДІА. Ф.707, оп.251, спр.11, арк.48.
- 29.ЦДІА. Ф.707, оп.168, спр.656, арк.16-16 зв.
- 30.ЦДІА. Ф.707, оп.251, спр.11, арк.322.
- 31.ЦДІА. Ф.707, оп.251, спр.11, арк.322 зв.
- 32.ДАЖО. Ф.74, оп.1, спр.81, арк.3.
- 33.ДАЖО. Ф.74, оп.1, спр.96, арк.1.
- 34.ДАЖО. Ф.79, оп.1, спр.5, арк.2 зв.
- 35.ДАЖО. Ф.79, оп.1, спр.125, арк.9.
- 36.ДАЖО. Ф.79, оп.1, спр.5, арк.6 зв.
- 37.Отчёт о состоянии Волынского Виталиевского епархиального женского училища за 1909 – 1910 уч. г. в учебно-воспитательном отношении. – Житомир, (б.г.изд.). – С. 11.
- 38.Волынские епархиальные ведомости (Житомир). 1905. – № 15. – С. 465.
- 39.Чепіга Я. Національність і національна школа // Світло (Київ). Кн. 1. –1910. – С. 28.
- 40.Васильченко С. “Живая речь” в украинской школе // Світло (Київ). Кн. 7. – 1911. – С. 14.